

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

Статтю присвячено прийомам і процедурам порівняльно-історичного методу в українському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. Автор розглядає порівняльно-історичний метод як складну одиницю, що об'єднує в собі онтологічний, телеологічний і операційний компоненти. Останній включає в себе генетичне ототожнення фактів, лінгвістичну реконструкцію, хронологізацію та локалізацію мовних явищ. Метою статті є всебічна характеристика цих прийомів і процедур в українському мовознавстві зазначеного періоду (М. О. Максимович, П. О. Лавровський, Я. Ф. Головацький). У цей час прийом генетичного ототожнення фактів переважав над процедурою лінгвістичної реконструкції. Установлені лінгвістами фонетичні кореспонденції дозволили їм реконструювати певні архетипи і фонетичні закони. Реконструкція мала проспективний і субстанціональний характер. Історія мови трактувалася як дивергенція. Було зроблено важливі кроки на шляху реконструкції промов. Хронологізація архетипів і фонетичних законів мала переважно абсолютний характер. У трактуванні процесу розвитку мови спостерігається певний розрив між категоріями простору та часу, певна хронологічна невизначеність, недостатньо чітке протиставлення минулого та сучасного в мові, надмірна архаїзація частини розглядуваних явищ.

Ключові слова: порівняльно-історичний метод; генетичне ототожнення фактів; лінгвістична реконструкція; хронологізація та локалізація мовних явищ.

Постановка проблеми. Для сучасної лінгвістичної історіографії надзвичайно актуальними є спроби послідовного та систематичного лінгвістично-історичного аналізу порівняльно-історичних досліджень ХІХ ст. – початку ХХІ ст., установлення витоків найважливіших відкриттів в компаративістиці, вивчення методик моделювання історії мови. Отже, **актуальність** теми пропонованої статті визначається необхідністю та доцільністю лінгвістично-історичного вивчення питань становлення й розвитку методології порівняльно-історичних досліджень українських мовознавців починаючи з 20-х рр. ХІХ ст., що зумовлюється значністю внеску перших компаративістів у становлення й розвиток порівняльно-історичного мовознавства, а також цінністю відкриттів, здійснених саме в цей історичний період. На жаль, операційному компоненту лінгвістичних методів, у тому числі порівняльно-історичного, приділяється недостатньо уваги. Слід констатувати, що це призводить до неповної, збідненої характеристики порівняльно-історичного методу й компаративістики в цілому. Отже, звернення до операційного компонента порівняльно-історичного методу в лінгвістично-історичному аспекті є надзвичайно важливим.

Аналіз останніх досліджень. У нашій монографії [3] подано докладну характеристику онтологічного компонента порівняльно-історичного методу у компаративістиці ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст. При цьому не ставилося за мету так само докладно висвітлити

особливості операційного компонента. Цю прогалину ми й спробуємо заповнити щодо українського мовознавства 20-х – 60-х рр. ХІХ ст.

Метою статті є розкриття специфіки операційного компонента порівняльно-історичного методу в українському мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст., всебічна характеристика прийомів і процедур цього методу.

Ця мета конкретизується в таких **завданнях**: 1) розкрити погляди українських мовознавців на мову як історичний феномен у зв'язку з методологічними настановами вчених; 2) простежити реалізацію прийомів генетичного ототожнення фактів, хронологізації та локалізації мовних явищ, процедури лінгвістичної реконструкції в українському порівняльно-історичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. з урахуванням досягнень європейської компаративістики; 3) показати, що принципово нове було внесене лінгвістами у вивчення порівняльно-історичного методу, розкрити можливу обмеженість його трактування в зазначений період; 4) виявити, які твердження українських компаративістів минулого зберегли свою значущість для сучасного мовознавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку ряду дослідників, лінгвістичний метод доцільно розглядати як гетерогенний феномен, як складну одиницю, що об'єднує в собі три різні компоненти: онтологічний, операційний, телеологічний [13, с. 24; 2; 14]. Змістом операційного компонента є комплекс наукових прийомів і процедур і методика їх

застосування [2; 14]. Операційний компонент порівняльно-історичного методу включає такі прийоми та процедури, як генетичне ототожнення фактів, лінгвістична реконструкція архетипу та фонетичного закону, хронологізація та локалізація мовних явищ [6, с. 84].

Звичайно, дослідити особливості операційного компонента без звернення до онтологічного й телеологічного неможливо, що відбилося в подальшому викладі матеріалу цієї статті.

Крім того, ми не могли не брати до уваги європейський контекст. Особливо тісними були зв'язки мовознавців України й Росії. Достатньо, зокрема, сказати про те, що видатний російський компаративіст І. І. Срезневський тривалий час працював в Україні, в Харкові, а його учнем був видатний український і російський лінгвіст П. О. Лавровський (що пізніше став учителем великого українського філолога О. О. Потебні). У нашій статті ці зв'язки підкреслюються.

У центрі нашої уваги – студії видатних українських мовознавців Михайла Олександровича Максимовича (1804–1873), Петра Олексійовича Лавровського (1827–1886), Якова Федоровича Головацького (1814–1888).

Твердження про те, що історизм і є тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, у методологічному аспекті є найважливішим. Поява досліджень засновників порівняльно-історичного методу, до яких належать німці Ф. Бопп, Я. Грім, данець Р. Раск, російський мовознавець О. Х. Востоков, означала застосування до мовних явищ принципу історизму. Останнє було глибоко закономірним. Для кінця XVIII ст. – початку XIX ст. характерні грандіозні зміни в науковому мисленні, які відбувалися під знаком висунення та запровадження в практику ідей історизму та розвитку [3, с. 23].

Головним надбанням мовознавства в цей період стало розуміння змінюваності мови. Виникає ідея нерівномірності розвитку мовних елементів різних рівнів. У російському мовознавстві це твердження плідно розробляв Срезневський, якого підтримав його співвітчизник Ф. І. Буслаєв [там же, с. 23–24]. Теза про нерівномірність розвитку елементів мови поширюється й серед українських лінгвістів. Її прихильниками стають Максимович, Лавровський, Головацький.

У практиці порівняльно-історичних досліджень цих мовознавців процес розвитку мови постає як безперервний, наступний і поступовий. Зміни в мові, на думку компаративістів, відбуваються у формі повільної еволюції.

Характерною особливістю компаративістики 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало прагнення мовознавців зв'язати історію мови з історією народу (М. І. Греч, Буслаєв, Срезневський, Максимович, Лавровський) [там же, с. 25–26].

Це яскраво виявилось в науковій творчості Максимовича та Лавровського.

Широко відоме листування Максимовича з російським істориком М. П. Погодіним. У листах до Погодіна та інших роботах Максимович показав лінгвістичну та історичну неспроможність так званої гіпотези Погодіна (пізніше вона отримала назву гіпотези Погодіна – Соболевського) [1, с. 169–174]. Відповідно до цієї гіпотези, населення Середньої Наддніпрянщини в

епохи Київської Русі було великоруським, а українці прийшли на ці землі пізніше, після того, як Середня Наддніпрянщина після монголо-татарської навали була спустошена (її населення нібито мігрувало в Ростово-Суздальську Русь); згідно з Погодіним, українці є вихідцями з Карпат. Максимович довів, що ніякого «спустошення» не було; в мові пам'яток давньокіївської епохи (літописи, «Слово о полку Ігоревім») відбилися українські мовні особливості [12].

За Лавровським, утворення української та російської мов (у тогочасній термінології – малоруського та великоруського «наріччя») пояснюється політичними причинами: учений пов'язував цей процес з відділенням північно-східної Русі від південної (за часів князя Андрія Боголюбського та його спадкоємців). Монголо-татарська навала та підкорення південного заходу Русі Литвою завершили роздвоєння Київської Русі як держави, а це, у свою чергу, спричинилося до розпаду прасхіднослов'янської мови на українську та російську [7, с. 12–19] (окремого білоруського «наріччя» Лавровський не виділяв).

Лавровський заперечував Максимовичу, який відносив утворення української та російської мов до часів раніше впровадження християнства на Русі [10]. Проте Лавровський стверджував, що на півдні Русі в XI – XII ст. «ще домінувало не наріччя малоруське, а також великоруське, яке ми знаходимо й у пам'ятках півночі, крім, звичайно, ознак новгородського наріччя» [9, с. 73]. Це означало прийняття гіпотези Погодіна. Прагнучи знайти лінгвістичні аргументи на її користь, Лавровський зблизив українську мову із сербською.

З погляду Лавровського, наявність в українській мові багатьох явищ, спільних із сербською, робить «малоруське наріччя перехідним від північного, великоруського, до південних слов'янських» [8, с. 264]. До таких явищ учений відніс, зокрема, *ʎ* (h) фрикативний.

Ці міркування викликали опір з боку П. Г. Житецького, який вважав, що Лавровський розглядає неістотні ознаки української та сербської мов, лишаючи поза увагою істотні. Користуючись такою методикою, можна значно збільшити кількість спільних українсько-сербських явищ, довести таку саму близькість української мови, наприклад, до чеської [5, с. 11–14].

У плані застосування прийомів і процедур порівняльно-історичного методу для цього часу було характерним переважання прийому генетичного ототожнення фактів над процедурою лінгвістичної реконструкції [3, с. 27].

Проте на застосуванні прийому генетичного ототожнення фактів у цей час відбилася й певна обмеженість історичного підходу до мовних явищ. Так, Максимович розглядав редуковані *ѣ* і *ь* як специфічну старослов'янську рису, не властиву іншим давнім слов'янським мовам [11, с. 71, 76].

В аспекті лінгвістичної реконструкції архетипу та фонетичного закону принцип історизму реалізувався, зокрема, у трактуванні історії звуків і форм та мови взагалі як дивергенції, тобто процесу розпаду, розщеплення; такий підхід, характерний для компаративістів 20-х – 60-х рр. XIX ст., у тому числі для мовознавців України та Росії, був узагальнений А. Шлейхером у моделі «родовідного дерева» [3, с. 28].

Оскільки розвиток мови усвідомлювався як закономірний процес, завдання мовознавства вбачалося в

тому, щоб розкривати закони розвитку мови [там же]. Виникає таке трактування фонетичних законів, згідно з яким звукові зміни відбуваються у формі повільної еволюції. Звідси тенденція до виділення етапів дії фонетичних законів. Так, Головацький, посилаючись на матеріал південно-західних пам'яток української мови, у переході *o* в *i* реконструює проміжний звук *y*: **конь > кунь > кінь** [4, с. 31].

Водночас реконструкція фонетичних законів у ряді випадків мала обмежений характер. Так, Максимович реконструював перехід *o, e > ъ, ѵ*, причому він вважав *o, e* праслов'янськими архетипами, а *ъ, ѵ* – специфічною інновацією македонського діалекту, що ліг в основу старослов'янської мови [11, с. 71, 76].

Слід констатувати також брак зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Зокрема, фонетичні архетипи прасхіднослов'янської мови в інтерпретації Востокова, Срезневського, Лавровського виступають як ізольовані [3, с. 29, 35]. Не пов'язуються в процесі аналізу історико-лінгвістичного матеріалу й такі наведені Лавровським особливості давнього «наріччя новгородського», як «взаємозаміна», з одного боку, *ц* і *ч*, з іншого – *з* і *жс* [7, с. 131, 134, 136].

Реконструкція в працях компаративістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. мала субстанціональний характер: учені реконструювали *субстанцію, матерію* мови. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів (наприклад, редукованих голосних) [3, с. 36].

Було зроблено важливі кроки на шляху реконструкції прасхіднослов'янської мови. Увагу дослідників (Востокова, Срезневського, Лавровського) привертало насамперед ті фонетичні риси прасхіднослов'янської мови, які відрізняли її від старослов'янської (повноголосся, звуки *ч, жс* на місці праслов'янських сполучень *tj, dj*, голосний *o* на початку слова). Водночас предметом вивчення стають і такі явища, які є праслов'янською спадщиною в прасхіднослов'янській і старослов'янській мовах: редуковані *ъ* і *ь*, носові голосні (у прасхіднослов'янській мові вони існували в «доісторичну епоху»), окремих ряд задньоязикових приголосних («твердість *г, к, х*») та ін. [там же, с. 29].

Історики східнослов'янських мов вважали, що прасхіднослов'янська мова споконвічно (у момент виділення з праслов'янської) не мала діалектного членування, але з часом у ній з'являються певні фонетичні діалектні особливості. Пізніше це спричиняється до виникнення української, російської та білоруської мов. Отже, прасхіднослов'янська мова виступає як проміжна між праслов'янською та окремими східнослов'янськими мовами [там же].

Щоправда, Лавровський з часом прийшов від визнання прасхіднослов'янської мови до констатації лише «найближчої спорідненості» української та російської мов. У процесі аналізу конкретних мовних явищ прасхіднослов'янська мова не бралася до уваги (так, *i* в слові *заміж* учений виводив безпосередньо з носового голосного) [8, с. 236, 263].

Певна обмеженість історичного підходу дослідників до мовних явищ виявилася в тому, що прасхіднослов'янську мову вони значною мірою ототожнювали з мовою давньоруської писемності. Найважливіші

ознаки прасхіднослов'янської мови (архетипи, фонетичні закони) було встановлено в основному шляхом зіставлення з літературною мовою – старослов'янською. Матеріал інших слов'янських мов учені використовували значно менше [3, с. 29].

Реконструкція архетипів і фонетичних законів прасхіднослов'янської мови мала статичний характер. З цим була пов'язана незначна глибина реконструкції: нижньою хронологічною межею є епоха, що безпосередньо передувала виникненню писемності на Русі [там же].

Як показує аналіз праць українських мовознавців зазначеного періоду, лінгвістична реконструкція в них мала проспективний характер.

Безумовним досягненням порівняльно-історичного мовознавства зазначеного періоду стало намагання вчених визначити часові межі виникнення та існування того або іншого фонетичного явища. Вивчення праць українських істориків мови свідчить, що хронологізація архетипів і фонетичних законів у них мала абсолютний характер. При тому варто враховувати, що вчені часто лише вказували на перші фіксації тих або інших фонетичних явищ і процесів у давніх писемних пам'ятках, не висвітлюючи питання про час їхньої появи в самій мові (діалекті). Так, «змішання *въ з у*» (тут, власне, ідеться про літери, а не про звуки – В. Г.) відбито в південноруських пам'ятках починаючи з XI ст. [12, с. 285]. У низці випадків встановлено приблизну хронологію: перехід *ѣ > е* відбувся в «давній руській мові» до XIII ст. [7, с. 46], а якщо уточнити цю дату – не пізніше XII ст. [там же, с. 115]; такі особливості «наріччя новгородського», як «взаємозаміна *ц* і *ч*», «втрата твердості *г* і *к*», перехід *ѣ > і*, виникли «раніше XII ст.» [там же, с. 136].

Було зроблено спроби встановити й відносну хронологію мовних, зокрема фонетичних, явищ за «колінами» родовідного дерева, причому специфічні риси більш значних мовно-територіальних одиниць було інтерпретовано як більш давні [3, с. 30–31].

У трактуванні процесу розвитку мови спостерігається певний розрив між категоріями простору та часу, співвідносність яких ще повною мірою не було усвідомлено й не відбито в практиці мовознавчих досліджень. Характерною була також певна хронологічна невизначеність, недостатньо чітке протиставленні минулого та сучасного в мові [там же, с. 31].

Певна обмеженість принципу історизму виявилася й у надмірній архаїзації деяких явищ: Максимович розглядав східнослов'янське повноголосся як праслов'янську *i*, більш того, праїндоевропейську за походженням мовну особливість [11, с. 66–67, 82, 104].

Проведене дослідження дозволяє зробити низку **висновків**. Характерною особливістю українського мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало прагнення компаративістів зв'язати історію мови з історією народу (полеміка Максимовича і Лавровського у зв'язку з гіпотезою Погодіна). Найбільш суттєвою частиною операційного компонента порівняльно-історичного методу в цей період стало генетичне ототожнення фактів. Установлені фонетичні кореспонденції дозволили українським компаративістам реконструювати певні архетипи і фонетичні закони, причому реконструкція мала проспективний і субстанціональний

характер, а історія мови трактувалася як дивергенція. Хронологізація мовних явищ мала переважно абсолютний характер. Спостерігалася надмірна архаїзація частини архетипів і фонетичних законів.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в усебічному дослідженні прийомів і процедур порівняльно-історичного методу в українському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глущенко В. А. Гіпотеза М. П. Погодіна – О. І. Соболевського в мовознавстві XIX ст. – 20 – 30-х рр. XX ст. / Глущенко В. А., Жихарева О. Л. // Филологические исследования : сб. науч. работ / отв. ред. Е. С. Отин. – Донецк : Юго-Восток, 2006. – Вып. 8. – С. 169–181.
2. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / Глущенко В. А. // Мовознавство. – 2010. – № 6. – С. 32–44.
3. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глущенко ; відп. ред. О. Б. Ткаченко ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Донецьк, 1998. – 222 с.
4. Головацький Я. Грамматика русского языка / Я. Головацький. – Львів, 1849. – 223 с.
5. Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия / Житецкий П. И. – К., 1876. – IV, 376 с.
6. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики / Г. А. Климов / отв. ред. Н. З. Гаджиева. – М. : Наука, 1990. – 168 с.
7. Лавровский П. А. О языке северных русских летописей / Лавровский П. А. – СПб., 1852. – 160 с.
8. Лавровский П. А. Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями / Лавровский П. А. // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1859. – Ч. 102. – С. 225–266.
9. Лавровский П. А. Описание семи рукописей императорской Санкт-Петербургской публичной библиотеки / Лавровский П. А. // Чтения в императорском об-ве истории и древностей российских при Московском ун-те. – 1858. – Кн. 4. – С. 67–73.
10. Лавровский П. А. Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину о наречии малорусском / Лавровский П. А. // Основа. – 1861. – Август. – С. 16–37.
11. Максимович М. А. Начатки русской филологии : об отношении русской речи к западнославянской / Максимович М. А. // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3. – С. 25–155.
12. Максимович М. А. Новые письма к М. П. Погодину : о старобитности малороссийского наречия / Максимович М. А. // Максимович М. А. Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3. – С. 273–311.
13. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / В. И. Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
14. Glushchenko V. Method Structure in Russian and Ukrainian Linguistic Tradition / Glushchenko V. // Collected Articles of the 3rd International Linguistics Conference (Taganrog, Russia) / edited by G. T. Polenova and T. G. Klikushina. – Newcastle upon Tyne, 2014. – P. 293–300.

В. А. Глущенко,

Донбасский государственный педагогический университет, г. Славянск, Украина

СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ МЕТОД В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ 20-х – 60-х гг. XIX в.

Статья посвящена приемам и процедурам сравнительно-исторического метода в украинском языкознании 20-х – 60-х гг. XIX в. Автор рассматривает сравнительно-исторический метод как сложную единицу, объединяющую в себе онтологический, телеологический и операциональный компоненты. Последний включает в себя генетическое отождествление фактов, лингвистическую реконструкцию, хронологизацию и локализацию языковых явлений. Целью статьи является всесторонняя характеристика этих приемов и процедур в украинском языкознании указанного периода (М. А. Максимович, П. А. Лавровский, Я. Ф. Головацкий). В это время прием генетического отождествления фактов преобладал над процедурой лингвистической реконструкции. Установленные лингвистами фонетические корреспонденции позволили им реконструировать определенные архетипы и фонетические законы. Реконструкция носила проспективный и субстанциональный характер. История языка трактовалась как дивергенция. Были сделаны важные шаги на пути реконструкции праязыков. Хронологизация архетипов и фонетических законов имела преимущественно абсолютный характер. В трактовке процесса развития языка наблюдается определенный разрыв между категориями пространства и времени, некая хронологическая неопределенность, недостаточно четкое противопоставление прошлого и настоящего в языке, чрезмерная архаизация части рассматриваемых явлений.

Ключевые слова: *сравнительно-исторический метод; генетическое отождествление фактов; лингвистическая реконструкция; хронологизация и локализация языковых явлений.*

V. A. Hlushchenko,

Donbass State Teachers' Training University, Doctor of Philology, Slovyansk, Ukraine

THE COMPARATIVE-HISTORIC METHOD IN THE UKRAINIAN LINGUISTICS OF THE 1820s – 1860s

The article is devoted to the devices and procedures of the comparative-historic method in the Ukrainian linguistics of the 1820s – 1860s. The author considers the linguistic method as a complicated notion that combines ontological, teleological and operational components. The last one comprises the genetic identification of facts, linguistic reconstruction, dating and localization of language phenomena. The peculiarities of these devices and procedures in the given period determine the specific character of the subject of

the work, as well as its actuality and scientific novelty. Our aim is to reveal the most important features of the operational component of the comparative-historic method in the Ukrainian linguistics of the 1820s – 1860s, comprehensive characterization of the devices and procedures of this method. The research methodology is based on the principle of historical method. The method of actualism has been successfully used in the article. This fact allows to state quite wide range of usage of the results: during teaching at the philological departments of the establishment of higher education, in the cultural-educational activities. The research makes it possible to come to the conclusion. The Ukrainian comparative linguistics of the specific period (M. Maksymovych, P. Lavrovskyi, Y. Golovatskyi) is characterized by the prevalence of the method of genetic identity of language facts over the procedure of the linguistic reconstruction. The established by the linguists phonetic correspondences made it possible to reconstruct the definite archetypes and phonetic laws. The reconstruction was of a prospective and substitution character. The history of language was regarded as divergence. Some important steps were taken in the sphere of reconstruction of protolanguages. The efforts of the scientists to define time boundaries of the origin and existence of this or that phonetic phenomenon has become obvious achievement. The dating of archetypes and phonetic laws were mainly of absolute character. The author made attempts to define the relative dating of language (phonetic in particular) phenomena beyond the «generations» of genealogical tree. In treating the process of the development of the language there is a certain disjuncture between the categories of space and time, the correlation of which has not yet been recognized completely. The limited nature of historical principle lies in definite vagueness, insufficiently exact opposition of the past and the present in the language, excessive archaizing of some part of the researched notions.

Keywords: *comparative-historic method; genetic identification of facts; linguistic reconstruction; dating and localization of language phenomena.*